

Dražen Maršić

Salonitanska portretna stela Virdomara i Pame

Dražen Maršić
HR, 23000 Zadar
Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Obala kralja Petra Krešimira
IV. br. 2

U radu se po prvi put u cijelosti obrađuje salonitanska stela koja se danas čuva u Muzeju Maffeiano u Veroni, a prikazuje Virdomara, misicija ale *Claudia nova*, i njegovu sestru Pamu. Raspravlja se o prisutnosti ale u provinciji Dalmaciji, značenju izraza *missicius*, a napose o morfologiji i arhitektonskoj kompoziciji stele te ikonografiji prikazanih pokojnika. U sprezi s natpisnim podacima ti do sada nepoznati elementi omogućuju datiranje stele u pouzdan vremenski okvir od 68. do 74. godine, a unutar toga po svoj prilici u prvu ili prve dvije godine Vespazijanove vladavine (69. – 70.).

Ključne riječi: arhitektonska stela, ala *Claudia nova*, *missicius*, portreti

UDK: 904:726.82

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 25. travnja 2015.

1. Uvod

Brojni su antički spomenici s područja rimske provincije Dalmacije, osobito iz njezina središnjega, priobalnoga dijela (Salone i okolice), koji se danas nalaze izvan granica Republike Hrvatske, pohranjeni u različitim europskim muzejima. Prednjače spomenici sepulkralnoga i votivnoga karaktera, zbog očite činjenice da pružaju zanimljive tekstove ispisane latinskim jezikom. Jedan takav spomenik salonitanskoga podrijetla (CIL 3, 2065), stela Virdomara Tartonova sina, misicija ale *Claudia nova* čuva se u lapidariju znamenitoga Muzeja Maffeiano u Veroni. Iako su o njoj napisane brojne crtice, slijedom kojih se može govoriti o respektabilnoj znanstvenoj bibliografiji, ni jedna nije popraćena foto ili crtaćom dokumentacijom i sve se odnose na sadržaj natpisa.¹ Drugim riječima, ni u hrvatskoj ni u stranoj arheološkoj publicistici nije objavljena fotografija stele niti su autorima bile poznate njezine morfološke i ikonografske karakteristike! Kako sam prije nekog vremena uspio doći u posjed fotografija na kojima je prikazana, u ovom radu namjera mi je raspraviti o formativnim karakteristikama i portretima pokojnika, tj. njihovu habitu te modnim i stilskim značajkama. Ti će elementi poslužiti za vrlo preciznu dataciju, kao i za sagledavanje kronološkog razvoja arhitektonski koncipiranih

stela s motivom vrata, tj. njihove varijante s reduciranom izvedbom toga motiva.

Povijest stele od otkrića do konačnog dolaska u Museo Maffeiano ukratko donosi Th. Mommsen u znamenitom korpusu latinskih natpisa (CIL 3, 2065). Iz kratkoga prikaza slijedi da je otkrivena u Saloni, da je potom odnijeta u dom poznate trogirске obitelji Viturija, odatle je završila u Veneciji kod Antonija Dijeda, a nakon toga je konačno prenijeta u muzej obitelji Maffei u Veronu. Činjenica da je prijepis natpisa prvi objelodanio Ivan Lučić Trogirani (1604. – 1679.) u djelu *Inscriptiones Dalmaticae* iz godine 1673. svjedoči da je do otkrića moralo doći najkasnije u prvoj polovini 17. stoljeća, a nije nemoguće da se zbililo i nešto ranije.² Danas se stela nalazi izložena u lapidariju Muzeja Maffei i to unutar trijema unutrašnjeg dvorišta (»portico a sinistra«), označena inv. br. 28393 (sl. 1). Takav položaj očito je i razlog razmjerno dobre ušćuvanosti. Natpis stele i svi uz njega vezani podatci uključeni su u dvije poznate epigrafske baze: Epigraphische Datenbank Heidelberg (pod brojem HD 063264) i Epigraphik Datenbank Clauss – Slaby (EDCS-27601608). Osim toga, stela je zavedena i u predmetnoj bazi Arachne koju zajedno vode Njemački arheološki institut (DAI) i Arheološki institut

1 Najpotpuniju bibliografiju donosi I. Matijević 2015, str. 627, br. 183. Osim u brojnim djelima autora koji se bave vojnom tematikom i keltskom antroponomijom, stela je bila predmet doktorske disertacije i autora ovih redaka: D. Maršić 2002, str. 339-340, br. D 148.

2 I. Lučić 1673, str. 32.

Slika 1
Stela Virdomara i Pame izložena u lapidariju Muzeja Maffeiانو

Sveučilišta Cologne kao spomenik br. 55820 s dvije prateće fotografije (jedna od njih je ovdje priložena sl. 3). Ta baza jedina donosi dimenzije stele: visinu od 1,67 m, širinu 0,605 m i debljinu 0,168 m. Kao materijal je naveden vapnenac. Baza Arachne pohranjuje i digitalizirani oblik knjige pod naslovom *Museum Veronense: hoc est Antiquarum inscriptionum atque anaglyphorum collectio cui taurinensis adiungitur et vindobonensis. Accedunt monumenta id genus plurima nondum vulgata et ubicumque collecta*, koju je godine 1749. u Veroni izdao Francesco Scipione Maffei, osnivač i vlasnik Muzeja.³ Za ovo je istraživanje važna zbog činjenice da se na str. CXXI donosi crtež stele, u originalu nesumnjivo izveden u tehnici tuša (sl. 2). To je prvi i jedini pokušaj izrade crteža stele, koji hrvatskim stručnjacima, pa i meni, do sada nije bio poznat.

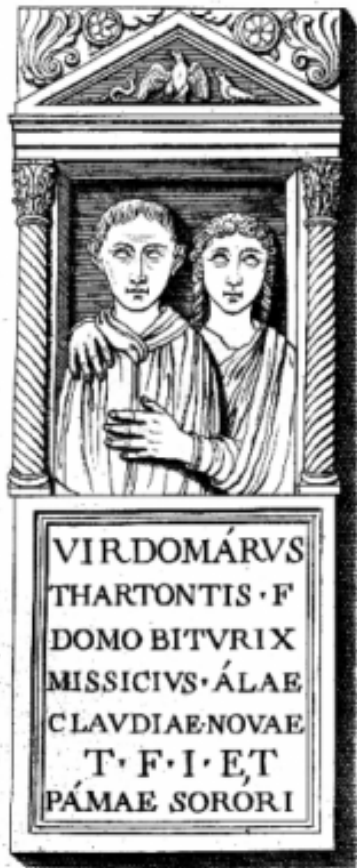
2. Opis

U gornjem dijelu stele izrađen je trokutni zabat koji vrhom udara u ravno odrezanu stranu ploče, a stranice su mu uokvirene uobičajenim dvostrukim profilom (sl. 3). Vanjski profil izveden je poput neukrašene ravne trake, a s unutrašnje ga strane prati *cyma reversa* profil. Između vrha zabata i bočnih stranica dva su trokutna polja koja

nemaju zasebne, tj. polukružno oblikovane akroterije, već cijelom svojom površinom stoje u funkciji pseudoakroterija. Postranice ih ispunja motiv polupalmete, prema sredini kateta zabata izrađena je po jedna rozeta, a na vrhu stoji stilizirani list. Dekoracija je dobrim dijelom postradala i nazire se tek uz velike napore. Otprilike u jednakoj mjeri postradalo je i središnje polje zabata, osobito njegov vrh. Ipak se razaznaju noge orla raširenih krila i dva manja flankirajuća lika. Desni je sačuvan u punom opsegu i jasno se prepoznaje kao figura ptice podignute glave, vjerojatno prikazane u stavu pjeva. S lijeve je strane figura zmijske također podignute glave. Uništena mjesta zabata prepoznaju se lako zahvaljujući Maffejevju crtežu (sl. 2) i u tome je njegova glavna vrijednost.

Ispod vodoravnog S profila zabata (*cyma reversa*), koji zacijelo glumi njegov kornič, nalaze se dva ravna polja od kojih je gornje neznatno izbačeno i nešto veće visine. Dvije su mogućnosti: da oba elementa pripadaju arhitravu, tada podijeljenom u dvije fascije, ili pak gornji element ima ulogu neukrašenog friza. Arhitrav je položen na visoke i elegantne korintске kapitele s akantovim listovima položenim u dva reda. Glavice su dvostrukom prstenastom profilacijom odvojene od polustupića tordiranog

³ [http://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view\[layout\]=buch_item&search\[constraints\]\[buch\]\[searchSeriennummer\]=1902](http://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view[layout]=buch_item&search[constraints][buch][searchSeriennummer]=1902) (pregledano 17. travnja 2015.)

Slika 2
Crtež stele iz knjige Museo Veronense F. S. Maffeijsa izdane 1749.

Slika 3
Fotografija stele Virdomara i Pame priložena bazi Arachne

stabla. Stupići na dnu imaju bazu koja se, čini se, sastoji od male plinte, dva obla profila (*torus*) i središnjeg žlijeba (*trohilus*). Detalji njihove izvedbe se međutim ne vide sasvim jasno. Iza stupića se jasno naziru izbačene zidne istake (*ante*), koje su šire od stupića i predstavljaju unutrašnje okomite stranice slikovnog polja.

Unutar tako formiranog polja prikazana su dva portreta u isječku polufigura (sl. 3). Gledajući prema polju, lijevo je portret Virdomara, a desno portret Pame. Virdomarov lik je u prednjem planu i svojom lijevom stranom tijela do polovice zakriva sestrin lik. On je pak malo u pozadini i u skladu s perspektivom skraćen. Na taj način Virdomar je prikazan kao glavni protagonist i istaknutiji lik, a sestra tek kao sukorisnik. Izvedba portreta je tako u punom suglasju s onim što donosi natpis. Virdomarove se ruke

uopće ne vide jer su zamišljene u spušenom položaju, a to bi moglo imati veze i s činjenicom da je njegov portret posthumni (ukočenost lika savršeno pristaje osobi koja nije više živa). Pama ga je obuhvatila s obje ruke, iskazujući time privrženost bratu. Svojom desnom rukom ga grli, pa su na Virdomarovu ramenu vidljivi prsti šake, a lijevom ga je nježno obujmila ispod grudiju.

Od Virdomarove nošnje vidljivo je samo gornje odijelo, koje se prema izvedbi nesumnjivo ima prepoznati kao penulu (*paenula*), dugački ogrtač – pelerinu, u stvarnosti krojenu od debeloga vunenog sukna.⁴ Prema naborima oko vrata očito je zamišljena s kapuljačom na leđima (*cucculus*), koja se iz tog razloga ne vidi. *Paenula* je najčešće prikazivani ogrtač rimskih vojnika 1. stoljeća po Kristu, kako onih iz legija, tako i onih iz pomoćnih postrojbi, a kapuljača je njegov

4 Sažeti prikaz penule donosi L. Bonfante Warren 1973, str. 610, s.v. *paenula*. Za opširniju analizu s izvancima iz izvora i bogatim slikovnim materijalom v. F. Kolb 1973, str. 73 i d., tab. 22 i d.

gotovo redovno prisutan element. Pamina je odjeća višeslojna, a vidljivi su nabori donjega odijela, nesumnjivo u formi tunike (*tunica*) i gornjega ogrtača koji u naravi odgovara rimskoj pali (*palla*), rimskoj ženskoj verziji grčkoga himatija.⁵ Njezina je gestikulatura lijevom rukom neuobičajena i očito je motivirana raspoloživim prostorom i sentimentalnim razlozima. Jedan detalj Pamine odjeće posebice je indikativan. Naime, na podlaktici lijeve joj ruke, kojom je obujmila brata ispod grudiju, jasno se vidi prijelaz iz dijela podlaktice pokrivenog tkaninom u goli dio. To može značiti samo jedno: njezina je tunika prikazana u varijanti s dugim rukavima (*tunica manicata*, *manicata*), a ne na tipično grčko-rimski način.⁶ To savršeno pristaje Paminu keltskom podrijetlu i peregrinskom statusu. Taj je detalj nošnje registriran i dobro prikazan i na crtežu iz 18. stoljeća (sl. 2).

U izvedbi portreta posebice upada u oči to da su glave protagonista neuobičajeno duboko prignute s jasno tugaljivim premda ponosnim izrazom lica (sl. 4). Glave su dobro očuvane, iako oštećene na više mjesta. Virdomarovu portretu odlomljen je vrh brade, vrh nosa, a snažno je izlizan i središnji dio čela s donjim dijelom kalote lubanje. Paminog glavi odlomljeni su cijela brada i nos, a na čelu je nastala velika udubina, nesumnjivo kao rezultat udarca ili pada spomenika točno na prednjicu. Valja upozoriti da Maffeijev crtež predstavlja likove bez tih oštećenja (sl. 2). Gotovo sigurno nije riječ o tome da su se oštećenja dogodila nakon njegova nastanka, nego o svojevrsnom korigiranju (romantičarskom uljepšavanju) stvarnoga stanja. Nepodudarnosti između crteža i stvarnoga stanja vidljive su, naime, na još nekoliko mjesta. Ipak, crtač je u velikoj mjeri uspio točno rekonstruirati Virdomarovu frizuru. I Pamina je frizura prilično točno reproducirana. Lica pokojnika izrađena su blago mesnatih obraza, glatkoga i zategnutoga inkarnata, bez ikakvih bora, upadljivo malih usta i mesnate donje usnice, te slične forme glave, iako nešto naglašenijeg trokutastog oblika kod Virdomara. Fizionomijske sličnosti su barem jednim dijelom uvjetovane realnom fizionomijom i željom da se i na taj način naglasi krvno srodstvo prikazanih, ali su zasigurno postojali i drugi razlozi koji su participirali u kreiranju takvog izraza. U izradi Virdomarova portreta zastupljeniji je rad dlijetom, dok se na Paminim loknama iznad ušiju i na sljepoočnicama jasno vide brojne rupice izrađene svrdlom veće glave. O modnim i stilskim karakteristikama obaju portreta bit će riječi u poglavlju posvećenom kronologiji (p. 5).

Slika 4
Detalj portretnoga polja s portretima

Ispod polja s portretima nalazi se visinom tek nešto malo niže natpisno polje, koje ima ukrasni obrub formiran *cyma reversa* profilom i vanjski okvir izveden širokim ravnim trakama. Epitaf je znatnim dijelom postradao, osobito u središnjem dijelu polja, ali je njegov sadržaj neupitan. Klesan je urednom, monumentalnom, mjestimice i kvadratnom kapitalom, a kao karakteristiku izvedbe valja naglasiti da za slovo S u pokojnikovu imenu nije bilo dovoljno mjesta u polju pa je uklesano unutar vanjskog dijela obrubnog profila, iako Maffeijev crtež sugerira drukčije stanje (sl. 2). To se čak i s fotografije koja se donosi sasvim jasno vidi (sl. 3). Iako je laticida uspio pravilno ordinirati natpis, centriranje po okomici uspjelo mu je samo djelomice. Restitucija natpisa koja slijedi uključuje znakove trokutnih distinkcija koje se pojavljuju u svim retcima osim prvom i zadnjem (u prvom jer nije ni bio potreban, a u zadnjem zbog udaljavanja riječi uvjetovanog centriranjem), kao i oznake za duge vokale (*apex*) koji se pojavljuju na četiri mjesta (u prvom, četvrtom i dva puta u sedmom retku), tri puta nad vokalom A i jednom nad O:

VIRDOMÁRUS
THARTONTIS . F(ilius)
DOMO . BITURIX
MISSICIVS . ÁLAE
CLAUDIAE . NOVAE
T(estamento) . F(ieri) . I(ussit) . ET
PÁMAE SORÓRI

⁵ Sažeto o odnosu himatija i pale: L. Bonfante Warren 1973, str. 607 i d., s.v. himation, 610, s.v. pallium, palla.

⁶ Sažeti prikaz manikate kao odijela u natuknici *tunica* donosi L. Bonfante Warren 1973, str. 614, s.v. Njezini prikazi na rimskim spomenicima 1. stoljeća veoma su rijetki.

Iako Maffejev crtež dno stele predstavlja ravnim, pa čak i bez klina za usađivanje u bazu (sl. 2), a ni CIL u tom pogledu ne donosi nikakav komentar (!), jasno se vidi da se ispod natpisnoga polja nalaze preostaci još jednoga, donjega polja stele. O njemu do sada nije bilo nikakvih spoznaja. Riječ je o vrhovima dvaju profiliranih kasetona, odrezanih otprilike u gornjoj trećini tijela, osim na desnoj strani gdje je postradao rub kasetona i njemu pripadajućega okvira. Kasetoni su obrubljeni istim tipom profila kao i natpis (*cyma reversa*). Gornji uglovi su im zaglačane površine i dobro sačuvani, a sredina odlomljena i izlistana (osobito lijevom), pa je izvjesno kako im je sredinu ispunjao nekakav prikaz. O njegovu karakteru možemo samo nagađati. Ipak, temeljem pravca pružanja loma na lijevom kasetonu možda nije presmjelo pretpostaviti kako bijaše riječ o protomama. Mišljenja sam da su samo dvije ozbiljne mogućnosti: ili su u poljima stajale lavlje glave u funkciji kucala, ili biste zarobljenika u jednoj od izvedbenih varijanti. Potonjoj mogućnosti u prilog ide vidljiva vanjska linija (kose?) na lijevom kasetonu, koja se širi prema donjemu desnom dijelu, a upravo je to osobina nekih od takvih prikaza.⁷

Glavno pitanje koje se postavlja glede izgleda ovog dijela stele jest jesu li vrata bila izrađena u punom obliku s četiri kasetona (obično s kucalima u gornjim i ručicama u donjim) ili u reduciranoj izvedbi s dva kasetona? Mišljenja sam, dapače, uvjeren sam da su bila izvedena samo dva, možda nešto malo izduženija kasetona. Tome u prilog, po mome sudu, ide jako vitka linija stele, koja je čak i u ovakvom, nekompletnom stanju sačuvanosti mnogo elegantnijih proporcija negoli većina sačuvanih salonitanskih stela s portretima i vratima. Odnos visine i širine (u ovakvom stanju) je blizu 3:1 (1,67 m : 0,60 m), a s dodatnim kasetonima bio bi još veći. Pretpostavku o izvedbi dvaju kasetona potkrjepljuje i usporedba s drugim stelama sličnih dimenzija i identičnoga broja kasetona. Posebno je zanimljiva stela Gaja Julija Andromaha otkrivena u Dugopolju, koja je cjelovita, a mjeri 2,04 m u visinu, 0,60 m u širinu, dok joj je debljina 0,15 m.⁸ Širina i debljina su gotovo identične našoj steli, pa valja pretpostaviti da i od ukupne visine nedostaje nekih 0,40 – 0,50 m. Dio te visine

međutim otpada na neukrašeno ravno podnožje koje se moralo nalaziti ispod kasetona.

3. Analiza natpisa

Iz natpisa doznajemo da je Virdomar Tartontov sin, podrijetlom iz Bituriksa, misicij ale *Claudia nova* testamntarno odredio da mu se nakon smrti podigne nadgrobna ploča (očito s portretom), a istu je namijenio i sestri Pami. Budući da se ne spominju druge osobe, izvršiteljica oporuke je očito Pama. Virdomar je imenovan formulom tipičnom za osobe peregrinskog statusa, tj. osobnim imenom i patronimikom (imenom oca). Međutim, u njegovu slučaju iz toga se ne smije izvoditi zaključak kako je nedvojbeno bio osoba peregrinskoga statusa. Objašnjenje njegova pravnog položaja u trenutku smrti mnogo je složenije i u direktnoj je vezi s terminom *missicius* i njegovim značenjem. Na to pitanje još ćemo se vratiti.

Etničko podrijetlo oboje pokojnika je neupitno i razrješuje ga Virdomarov domicil, u kojemu jasno stoji da je bio *domo Biturix*. Biturix je singularni imenski oblik za Biturige (rijetkim primjerima potvrđen i kao antroponim),⁹ narod koji je nastavao Galiju Akvitaniju, a po mišljenju mnogih znanstvenika (ne i svih) bio podijeljen na dva naroda: *Bituriges Cubi* čiji je glavni grad bio Avaricum (danas Bourges) i *Bituriges Vivisci* sa središtem u Burdigali (danas Bordeaux).¹⁰ Nije moguće sa sigurnošću kazati kojemu je od dvaju naroda Virdomar pripadao, jer se u izvorima ime Bituriga podjednako koristi i za Viviske i za Kube.¹¹ *Virdomarus*, *Pama* i *Thartont* (*Tharton?*) su tako osobna keltska imena iz epihorskog onomastika rimske Galije Akvitanije.

Virdomar je u Dalmaciji služio kao pripadnik ale *Claudia nova*, tj. po specijalizaciji je bio konjanik (*equus*). Ala *Claudia nova*, kako i njezin naziv kaže, postrojba je utemeljena za Klaudijeva principata, punoga naziva od početka 2. stoljeća ala *I Claudia nova miscellanea*.¹² Po nekim autorima u Dalmaciji se nalazi već 42. godine, a po drugima dolazi tek oko 45. godine kao zamjena Sedmoj legiji koja je otišla u Meziju.¹³ Na slične načine tumači se i njezin počasn naziv *Claudia*; po jednim ga je ala dobila u Dalmaciji 42. godine kad i lokalne legije, a po drugima zbog sudjelovanja u

7 Usp. npr. prikaz na gornjim kasetonima stele L. Fabija *domo Conana*: D. Tončinić 2011, str. 36 i d., br. i sl. 14.

8 N. Cambi 1994, str. 161 i d., br. 4, sl. 9.

9 TLL, 2/9, 1978, str. 2023, s.v. Bituriges.

10 RE, 3/1, 1897, col. 548-549, s.v. Bituriges (M. Ihm).

11 P. Simm-Williams 2008, str. 33 drži da je Virdomarov zavičaj bio Bourges (*Avaricum*).

12 To je vidljivo iz dokumentacije koju donosi J. E. H. Spaul 1994, str. 89. P. A. Holder 1980, str. 15 smatra da je ala definitivno podignuta zbog Skribonijanove pobune 42. godine.

13 Pregled mišljenja: J. E. H. Spaul 1994, str. 90.

pokoravanju Trakije 45. godine, prije dolaska u Dalmaciju.¹⁴ O tome kako je podignuta 42. ili oko te godine, uglavnom nema nesuglasja. Pripadnici ale u Dalmaciji su potvrđeni sa sedam natpisa, od kojih su četiri otkrivena na širem području Drniša (Kadina glavica, Otavice, Magnum), po jedan je iz Ekvuma, Tilurija, Salone i Golubića kod Bihaća, a Alföldy je popisu dalmatinskih potvrda postrojbe pridružio i natpis iz Mainza zbog činjenice da je vojnik *Andes Sex. f.* na njemu istakao i svoj domicil sintagmom *cives Raetinio* (Retinij, Golubić kod Bihaća), što govori u prilog pretpostavci da je regrutiran tijekom posljednjih godina boravka postrojbe u Dalmaciji.¹⁵ Temeljem koncentracije nadgrobnih natpisa pripadnika ale na prostoru oko Drniša stacionarni logor moguće joj je barem u jednom razdoblju prisutnosti tražiti u augzilijarnom logoru na Kadinoj glavici,¹⁶ no epigrafski nalazi potvrđuju da su joj se odjeljenja nalazila i drugdje, svakako u Tiluriju,¹⁷ a moguće i u Magnumu¹⁸ i Retiniju (Golubiću).¹⁹ Teško je dokučiti je li to rezultat premještanja ale iz logora u logor, ili njezine raspršenosti, moguće zbog namjere da se konjaničkim odjeljenjima bolje povežu udaljeni legijski logori u Burnumu i Tiluriju na osjetljivom pravcu Kadina glavica – Magnum – Andetrij. Alföldy je smatrao da Virdomarov natpis možda govori i o boravku jednog manjeg odjeljenja u Saloni, što se kao mogućnost ne smije olako odbaciti.²⁰ Uz Virdomara, jedini veteran postrojbe potvrđen je u Ekvumu (*Ti. Claudius Priscus, veteranus*), gdje je očito bio naseljen u doba Klaudija ili Nerona.²¹ Priskovo naseljavanje u Ekvum i Virdomarov boravak u Saloni po svemu sudeći potvrđuju dugotrajnu nazočnost postrojbe u Tiluriju, najmanje za dijela Klaudijeva i čini se cijeloga Neronova principata. Nakon Neronova pada, ala je krajem 69.

godine otišla u Italiju boriti se u građanskom ratu na strani Vespazijana (možda još prije toga na strani Otona, ali je vraćena od pobjednika Vitelija),²² a 74. godine diploma CIL 16, 20 potvrđuje njezinu nazočnost u Germaniji superior.²³ Po mišljenju većine istraživača ala se nakon Vespazijanove pobjede u Italiji nakratko vraća pojačati garnizon Dalmacije (69. – 70.), a u Germaniju je upućena zbog ustanka Batavac 70. godine.²⁴

Virdomar je bio *missicius* ale *Claudia nova*. Značenje izraza *missicius* predmet je rasprave još od vremena Th. Mommsena i A. Domaszewskoga i traje do danas. Mommsen je smatrao da se odnosi na vojnika koji se zbog bolesti (ili drugih razloga) nalazi na dopustu, a izrekao ga je u komentaru uz salonitanski natpis CIL 3, 2037 koji spominje misicija 11. legije preminulog sa samo 35 godina. Domaszewski je ponudio drugo rješenje za izraz, po njemu je riječ o vojniku koji nakon šesnaest godina redovne službe ne biva otpušten kao veteran, nego ostaje još četiri godine u službi *sub vexillo* (u rezervi), odnosno unutar odjeljenja veterana (*vexilla veteranorum*).²⁵ Autor natuknice *veteranus* za *Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines*, J. B. Mispoulet, iznio je tezu po kojoj bi *missicius* bio particip riječi *missus* u značenju »otpušten«, dakle bio bi sinonim izrazima *veteranus* i *emeritus*.²⁶ Mlađi autori uglavnom preferiraju objašnjenje Domaszewskoga (L. Keppie, Y. Le Bohec i dr.) i nije ih potrebno pojedinačno pretresati, ali ima i onih koji ga relativiziraju. Na temelju analize 47 prikupljenih natpisa E. Todisco zaključuje da je *missicius* prije svega sinonim za izraz *veteranus*, jer se najčešće javlja uz imena vojnika različitih tipova postrojbi koji su umrli u dobi većoj od pedeset godina.²⁷ Još nevjerojatnije tumačenje donosi P. A. Holder,

14 Isto.

15 G. Alföldy 1987, str. 242-243, 258-259, tab. 1A-B, 278-279, 1.1-9.

16 O ubikaciji logora usp. I. Glavaš 2014, str. 63 i d., osob. 66 i d., sl. 1-2.

17 CIL 3, 2712 = 9727; G. Alföldy 1987, str. 279, br. 6. Aktivni vojnik *Melvadius Macri f.* (ili *M. Elvadius*, v. S. Rinaldi Tufi, 1971, str. 97, br. 10, tab. 4, sl. 3) komemoriran je od druga (*heres*) s imenom *Ti. Claudius Aurelius*. Natpis se datira u sam kraj Klaudijeva ili početak Neronova principata. Moguće je da iz Tilurija imamo potvrdu još jednog pripadnika postrojbe jer je jedna stela uništenog natpisa mjestom otkrića, formom i karakteristikama istovjetna spomenutoj steli: S. Rinaldi Tufi 1971, str. 97 i d., kat. br. 11, tab. 5, sl. 1.

18 CIL 3, 9796; G. Alföldy 1987, str. 279, br. 4. Na natpisu se spominje aktivni vojnik *Vercaius Me[n]di f.*, a komemorirao ga je drugi, očito aktivni vojnik *Maximus Regini f.* Datira gotovo sigurno iz Neronova principata. Pozivajući se na F. Bulića i A. Betza, G. Alföldy Magnum smatra glavnim logorom ale, a odjeljenja vidi u Kadinoj glavici i Tiluriju: G. Alföldy 1987, str. 243, 268-269.

19 CIL 3, 10333; G. Alföldy 1987, str. 279, br. 8. Posvetu Jupiteru Najboljem i Najvećem izvršio je dekurion postrojbe *T. Flavius Sabinus*. Alföldy žrtvenik datira oko 70. godine, a Sabinovu karijeru u Klaudijevo ili Neronovo doba: G. Alföldy 1987, str. 242.

20 G. Alföldy 1987, str. 243.

21 ILJug 1963; Alföldy 1987, str. 279, br. 5. Priskovu nadgrobnu ploču postavio je *Sextus Vinius (filius)* i nedvojbeno datira iz vremena Neronova principata. Kako je komemorator zacijelo aktivni vojnik, iako se to na natpisu izriječno ne spominje, razumna je pretpostavka da dolazi iz susjednoga Tilurija.

22 Tacit, Historije, II, 11 navodi kako je Jedanaesta legija krenula za Italiju boriti se na strani Otona, a uz nju i druge legije nastupale su ale i kohorte (travanj 69.). Vitelije nakon pobjede upućuje postrojbe natrag u Dalmaciju (II, 67).

23 D. B. Saddington 1982, str. 69; G. Alföldy 1987, str. 242.

24 P. A. Holder 1980, str. 151; G. Alföldy 1987, isto mj.

25 A. Domaszewski 1908, str. 78 i d.

26 DAGR, 5, str. 774, s.v. *veteranus* (J. B. Mispoulet).

27 E. Todisco 1991, str. 256-257.

koji izraz nalazi kod vojnika koji su za službu nagrađeni civitetom (dakle veterana), ali ipak tvrdi kako su se njime nazivali i vojnici otpušteni prije odsluženih dvadeset pet godina službe te kao primjer navodi upravo Virdomara!²⁸ Čudnovato je međutim da Holder Virdomara prikazuje na tablici unutar skupine vojnika koji su imali dugu vojnu službu, ali je ono što ih izdvaja nepostojanje navoda o broju godina i stipendija.²⁹ Iako je jasno da je po pitanju objašnjenja izraza u kontradikciji, neutemeljenost Holderove interpretacije zapravo najbolje potvrđuju primjeri gdje se izrazi *veteranus* i *missicius* navode skupa, bilo u jednini, bilo u množini (za više vojnika u tom statusu), pri čemu je izraz *veteranus* uvijek naveden prvi.³⁰ Kako ista osoba može biti imenovana na natpisu kao veteran i kao ranije otpuštena, odnosno kako ista osoba može dva puta biti nazvana veteranom? Kako bi uopće bilo moguće da se isti izraz koristi za dvije sasvim oprečne stvari? Rješenje je zapravo na dohvat ruke i ono je koje je ponudio Domaszewski; očigledno je da su svi misiciji bili veterani, ali da svi veterani nisu postali misiciji. Uporabu izraza na Virdomarovu epitafu dakle treba čitati na način da je pokojnik odslužio svih dvadeset pet godina službe predviđenih za vojnike pomoćnih postrojbi, nakon čega je ostao u službi aktivnog veterana (a ne bio otpušten!). U svakom slučaju Virdomarovo peregrinsko ime ne smije se uzimati kao dokaz da nije postao veteranom i da nije stekao civitet!³¹

S obzirom na to da je spomenik sigurno pronađen u Saloni čini se uputnim pretpostaviti da je Virdomar u trenutku smrti bio na službi u metropoli provincije ili u njezinoj neposrednoj blizini (teza G. Alföldyja).³² Alternativno je objašnjenje da mu je tu živjela sestra i da je možda u ageru Salone dobio ili kupio imanje. Samo na jedan od ta dva načina moguće je objasniti da je bio ukopan na jednoj od salonitanskih nekropola. Prema imenskoj formuli reklo bi se da nije stekao civitet, iako je takva mogućnost, vidjeli smo, u suprotnosti s uporabom izraza *missicius*. Naime, nakon dvadeset pet godina službe pripadao ga je častan otpust (*missio honesta*), nagrada u novcu ili zemlji

(*missio numaria, agraria*), i civitet za njega, djecu i buduće potomke te legalizacija braka s izabranicom (*conubium*).³³ Možemo samo spekulirati zašto na natpisu nije navedeno njegovo novo latinsko ime i na taj način novostečeni civitet, kao važan element buduće društvene afirmacije. Osobno sam mišljenja da je razlog tome po svoj prilici taj što je redovnu službu netom završio, tj. tek je postao misicij, i što je postupak dodjele diplome bio još u tijeku, a moguće i usporen zbog dobro znanih događanja 68. i 69. godine.³⁴ Do takve se naime pretpostavke dolazi zbirom svih podataka dobivenih analizom stele. Eventualno su razlozi mogli biti i osobne prirode, npr. taj što je novo ime nosilo negativne konotacije pa ga nije želio istaknuti (*Ti. Claudius Virdomarus?*), ili što kao neženja nije imao na koga »prenijeti« civitet, a sestra mu na njega nije imala pravo, pa je iz privrženosti njoj odlučio upotrijebiti staro ime.

4. Forma i tip

Oblikom i unutrašnjim ustrojstvom stela Virdomara i Pame predstavlja tipičan primjerak arhitektonski osmišljene stele, tipa stele široko popularnog među vojnom populacijom 1. stoljeća po Kristu, osobito vojnicima postrojbi stacioniranih u Saloni i susjednom Tiluriju, a znatno manje zastupljenosti i drugdje (npr. Burnum, Bigeste). O arhitektonskoj uvjetovanosti takvih spomenika argumentirano je raspravljano i u stranoj i u domaćoj literaturi,³⁵ a o genezi i razvitku domaćih primjeraka posebice su važna zapažanja N. Cambija.³⁶ Daleko ishodište rimskih »arhitektonskih stela« je zagrobni hram (*naikos, aedicula*) i pretpostavljeni im razvoj ide od složenijih prema jednostavnijim oblicima, tj. od grobnih edikula kao početnoga stupnja, preko reduciranih izvedbi edikula i njima sličnih spomenika, do stele kao konačne plošne redakcije arhitektonskoga koncepta. Vrijeme uvođenja arhitektonskoga tipa stele u Dalmaciji je nedvojbeno Augustovo doba, što dokazuje kronologija najstarijih primjeraka: stele iz Kašića koju je sinu Gaju Juliju Aciriju i majci Opiji Opijavi podigla Tulija Voltisa,³⁷ salonitanske stele pomorca i

28 P. A. Holder 1980, str. 48, 141.

29 P. A. Holder 1980, str. 60, tab. 4.2., br. 11.

30 Usp. npr. natpis iz Ptuja: V. Hoffiler – B. Saria 1938, br. 379.

31 Mnoštvo je primjera da veteran nosi peregrinsko ime, kao npr. veteran ale Hispanorum koji je primio 36 stipendija, a zove se *Nertus Dumnotali f.*: P. A. Holder 1980, str. 58, tab. 4.1., br. 34.

32 Usp. bilj. 20.

33 P. A. Holder 1980, str. 48, 141; D. B. Saddington 1982, str. 106.

34 Da su prvi regruti ale morali doći na red za otpust 67. godine primjećuje i J. E. H. Spaul 1994, str. 90.

35 Usp. npr. takvo istraživanje za stele sjeverne Italije: H. Pflug 1989, str. 56 i d. Usp. i D. Maršić 2002, str. 81 i d.

36 N. Cambi 1991a, str. 63 i d.; N. Cambi 1993, str. 28-29; N. Cambi 1994, str. 166 i d.

37 D. Rendić-Miočević 1960, str. 122 i d., sl. 4-5; N. Cambi 1993, str. 39 i d., tab. 6. To se zaključuje temeljem nedavno uočene činjenice da Acirije nosi Augustovu frizuru tzv. sporednoga ili Forbes tipa (u postupku objave).

trgovca Gaja Utija³⁸ i jednoga manjeg fragmenta stele iz Narone.³⁹ Pojava arhitektonskih stela rezultat je složenih procesa, ponajprije izrastanja lokalnih kamenoklesarskih radionica i uvođenja novih reprezentativnijih modela iz sjeverne i srednje Italije. Postavlja se pitanje zašto su takve stele bile omiljene među vojnicima u Saloni i uokolo nje? Mišljenja sam da se odgovor krije u njihovu obiteljskom statusu, odnosno činjenici da su prije otpusta umirali kao samci, a nakon otpusta su rijetko uspijevali zasnovati obitelj i obično su živjeli u zajednicama s oslobođenicima ili oslobođenicama.⁴⁰ U takvim okolnostima, iako su bili dobro materijalno potkovani, bilo im je disfunkcionalno graditi skupe grobnice i arhitektonske su im stele bile najprikladnija i najjeftinija zamjena za mauzolej.

Arhitektonska kompozicija ovdje analizirane stele očituje se u svim njezinim strukturalnim sastavnicama. U gornjem je dijelu trokutni zabat, od sljedećega polja odvojen klasičnom trabeacijom. Zabat nije plastičan i nema samostojeće akroterije, ali to ne mijenja konstataciju da je riječ o elementima s arhitektonskim ishodištem. Arhitektonskoga podrijetla je moguće i motiv orla u njegovu središtu,⁴¹ no u cjelini gledano figuralna kompozicija zabata ima jasnu eshatološku dimenziju, posebice jer je orao prikazan raširenih krila.⁴² Orao, Jupiterova ptica, poznati je simbol apoteoze, zmija je prepoznatljivi ktonički simbol, a ptica zacijelo simbolizira bogatstvo svekolikog biljnog, ali i životinjskog svijeta.⁴³ Simboli su hijerarhijski prikazani i očito se imaju shvatiti kao iskaz nade u spasenje duše i obnovljeni život poslije smrti. Ovo je, koliko mi je poznato, jedina takva kombinacija na spomenicima Dalmacije. Zanimljiva je uopće pojava orla u zabatu vojničke stele, jer se na tome mjestu izmjenjuju Gorgoneion ili rozeta. Orao je zapravo češći dekor središta zabata salonitanskih nevojničkih stela.⁴⁴ I to je očit dokaz da je stela izrađena u salonitanskoj radionici. Zabat počiva na klasičnoj trabeaciji. Arhitrav je jednostavnije izvedbe i sastoji se od dvije fascije ili od praznog friza i jednostavnog arhitrava. Friz s oružjem

koji simbolizira vojničku profesiju i *virtus*, česti element na vojničkim stelama ovoga tipa, tako nije prisutan. Arhitrav je standardan element vojničkih arhitektonskih stela, dok kod nevojničkih zna izostati, iz razloga što takve nekad nose dva portretna polja, od kojih je gornje dijelom umetnuto u prostor zabata.⁴⁵

Ispod zabata i trabeacije je arhitektonski uokvireno polje s portretima i ono je u osnovi imitacija arhitekture edikula i njima sličnih grobnih građevina, kod kojih u interkolumniju obično stoje kipovi pokojnika, sa zemlje vidljivi u gornjoj polovici tijela.⁴⁶ Kod vojničkih stela češća je praksa da se unutar arhitektonskoga okvira nalazi natpis (uvijek u slučajevima kada vojnici umiru sami), no poznati su i primjeri s portretima (vojnici sam, s oslobođenikom ili članom rodbine). Natpis je na našoj steli zbog pojave portretnoga polja premješten jedno polje niže, što je također logičan izbor. I velika grobna zdanja sa stupovima u pročelju na prednjoj strani visokoga postolja obično nose natpis.⁴⁷ Svim na dnu je motiv vrata, prepoznatljiv element vojničkih arhitektonskih stela. I vrata su motiv preuzet iz stvarne arhitekture.⁴⁸ U grobnom kontekstu svaka monumentalna građevina iz ranoga principata ima vrata kojima se ulazi u grobnu komoru s urnama, ali se ona nalaze sa stražnje strane. Izvučena iz realnoga arhitektonskog konteksta, prikazuju se na jedinom mogućem mjestu pročelja ploče – ispod portreta, na njezinu podnožju. Vrata Virđomarove stele, kako je i kazano, nisu bila izvedena u punom formatu, već samo s dva kasetona. Uz izostanak prepoznatljivoga friza i koncepciju pseudoakroterija to je pokazatelj uznapredovaloga procesa dearkhitektonizacije. Cambi je iznio mišljenje da je redukcija motiva vrata na samo dva kasetona izvršena postupno sredinom 1. stoljeća, u više faza, da je u konačnici takav koncept prevladao zbog želje da se u preostalim dvama kasetonima prikaže oružje vojnika Druge kohorte Kiresta (tobolac, luk i strijele) i da se taj običaj kasnije proširio na stele pripadnika drugih formacija.⁴⁹ Njegovim

38 Izbor bibliografije: S. Rinaldi Tufi 1971, str. 94, br. 6, tab. 4, 1; N. Cambi 2000, str. 34, tab. 18.

39 Usp. Cambi 1991b, str. 131-132, sl. 5.

40 Statistiku i obradu salonitanskih vojničkih natpisa 1. stoljeća po pitanju komemoratora i nasljednika preminulih vojnika donosi u sklopu cjelovite analize I. Matijević 2015, str. 281 i d., osob. 305 i d. Iz nje je upadno vidljiv manjak osoba iz prave, »jezgrene« obitelji.

41 O tome na primjerima salonitanskih stela s prikazom supružnika i T. Fuficija: S. Rinaldi Tufi 1971, str. 135.

42 Usp. H. Pflug 1989, str. 118.

43 Orao se pojavljuje kao usamljeni prikaz u zabatu ili antitetički prikaz u funkciji akroterija, a figura ptice kao antitetički prikaz središnjega motiva zabata.

44 Usp. bilj. 41.

45 Usp. npr. jedan salonitanski fragment takve stele: S. Rinaldi Tufi 1971, str. 95-96, br. 7, tab. 3, 3; N. Cambi 1991b, str. 130, sl. 4; N. Cambi 2000, str. 34, tab. 19.

46 O nesumnjivoj vezi takvih građevina i arhitektonskih stela v. H. Pflug 1989, str. 56 i d., osob. 59 i d. Usp. i N. Cambi 1993, str. 30-31. O procesu redukcije statuaroga u polifiguralni prikaz pokojnika v. D. Maršić 2002, str. 84-85, osob. 90 i d., bilj. 340.

47 Usp. D. Maršić 2002, str. 84.

48 Za uvjerljivu argumentaciju podrijetla vrata i odricanje njihova maloazijskoga podrijetla v. N. Cambi 1991a, str. 64-65; N. Cambi 1993, str. 32-33; N. Cambi 1994, str. 166-167. Usp. i D. Maršić 2002, str. 83 i d.

49 N. Cambi 1994, str. 167-168.

zapažanjima dodao bih i svoja dva. Razgradnja motiva vrata zapravo započinje već smještanjem likova zarobljenih/pobijeđenih barbara (orientalaca) u donjim kasetonima ovakvih stela,⁵⁰ a nastavlja se kombiniranjem njihovih bista ili protoma u gornjim s ručkama u donjima kasetonima vrata.⁵¹ U oba slučaja alke za kucanje ostaju na steli (jednom u gornjim, a drugi put u donjim kasetonima), ali se izbacuju ručke za otvaranje! Prema tome, prvu fazu razgradnje obilježava izbacivanje toga sadržaja vrata. Nadalje, kao jedna od međufaza u tom procesu (moguće i prije pojave stela Kirestana) može se prepoznati i ona kod koje sva četiri kasetona ispunjavaju instrumenti vojničkih zanimanja.⁵² To je faza u kojoj se izbacuju i alke za kucanje, a kasetoni doživljavaju kao isključivo dekorativna polja. Tek potom čini mi se slijedi razvoj s izbacivanjem kasetona. Naš primjer nažalost zbog stupnja očuvanosti nije reprezentativan i ne može pomoći u raspravi.

5. Datacija

U 3. poglavlju jasno je naznačeno da već podatci o bovarku ale *Claudia nova* u Dalmaciji i pojava izraza *missicius* omogućuju relativno preciznu dataciju stele. Ako izvedemo jednostavnu računicu i pretpostavimo da je Virdomar u ali služio od njezina osnutka, pretpostavimo od najranije 42. godine po Kristu, tome pribrojimo najmanje dvadeset pet godina redovne službe, ispada da je status veterana mogao steći najranije 67. godine, tj. predzadnje godine Neronove vladavine.⁵³ Ako je pak u alu ušao godinu dana kasnije ili služio godinu više, kraj službe pao bi točno u prijelomnu 68. godinu. Ta računica međutim vrijedi samo pod uvjetom da prethodno nije služio u drugoj postrojbi. Budući da natpis takvu službu ne spominje, držim da je treba isključiti. To bi pak značilo da je Virdomar obveznu vojnu službu svakako završio prije odlaska ale u građanski rat u Italiji (69. godine).⁵⁴ To međutim ne daje odgovor na dva pitanja: koliko je vremena prošlo od stjecanja statusa misicija do smrti i je li sudjelovao u zbivanjima u Italiji? Izgledno je da nije u pitanju duže vremensko razdoblje, no je li u pitanju godina, dvije, ili četiri, na temelju natpisa bez puno spekuliranja nije moguće odgonetnuti. Stavljajući izrade stele u precizniji kronološki okvir omogućuju

tek modne i stilske karakteristike portreta, o kojima do sada nisu bile poznate nikakve pojedinosti. Oba portreta, kako je naglašeno, iskazuju slične fizionomijske karakteristike, no oba modnim i stilskim odrednicama jasno upućuju na različite predloške. S obzirom na reperkusije koje nosi, analizu započinjem ženskim portretom.

Pamina je glava na sredini čela dijelom postradala, ali se pri pogledu sa strane karakter frizure jasno iščitava i može se kazati da crtež iz djela S. Maffeijsa u principu donosi realno stanje (usp. sl. 2 i sl. 3-4). Kosa je podijeljena po sredini tjemena i taj središnji dio s obje strane razdjeljka nisko prijanja uz lubanju. Valovnice koje su iščešljane postrance, prema ušima, bogato su uvijene (u stvarnosti očito vrućim češljem i drugim pomagalicama) i krajevi su im zavrnuti prema gore i oblikovani u lokne (sl. 4). Od tjemena prema ušima formirana su četiri vidljiva reda lokni, od kojih su gornja dva s najvećim loknama, treći odozgo je s nešto manjim loknama, a onaj uz lice je formiran od najmanjih i dijelom ga pokriva gornji red. Loknice uz lice pružale su se, čini se, sve do pred sredinu čela. Lokne gornja dva reda imaju oblik pužnica i u njihovoj izradi nije primjetno svrdlo, a donja dva više nalikuju velikim perlama i gotovo svaka ima svrdlano središte. Valovnice s loknama prelaze preko ušiju, skupljene su iza njih (postrance na vratu) i na tom se mjestu dijele. Od jednih su formirani široki spiralno modelirani uvojci koji sa svake strane vrata padaju prema ramenima, a ostatak je (iako se taj detalj na spomeniku ne može vidjeti) očito na zatiljku skupljen u čvor ili manju pletenicu.

Tip frizure s kojim je prikazana Pama najčešći je modni izraz pripadnica julijejsko-klaudijejske carske kuće, ali se kroz prvu polovinu 1. stoljeća pa do kraja Neronove vladavine stalno transformirao i postupno dobivao na artifičnosti, prerastajući iz obične frizure s razdjeljkom (u njemačkoj terminologiji tzv. *Mittelscheitelfrisur*), preko frizure s valovnicama (njem. *Wellenfrisur*) u njezinu razvijenu varijantu, frizuru s loknama (*Lockenfrisur*) koju nosi Pama.⁵⁵ Kombiniranje po jednoga valovitog ili spiralnog uvojka vremenom je zamijenilo njihovo prikazivanje u paru, a tijekom Kludijeva i Neronova principata javljaju se i po tri uvojka sa svake strane vrata koji dobijaju na

50 Npr. na steli Gaja Longina: D. Tončinić 2011, str. 59 i d., br. i sl. 34. Da bi se likovi smjestili u kasetone morali su dobiti baze na kojima stoje, a koje su nekoherentne vratima. Stela je definitivno starija od dugopoljskih stela Druge kohorte Kiresta.

51 Usp. bilj. 7. Da se biste ne mogu shvatiti kao držači alki za kucanje dokazuje to što su alke u donjim poljima.

52 Npr. na steli Seksta Klodija: D. Tončinić 2011, str. 48 i d., br. i sl. 25.

53 Usp. bilj. 34. Istu računicu izvodi i P. A. Holder 1980, str. 268, br. 212 koji Virdomarovo »otpuštanje« i smrt datira u Neronovo doba, misleći očito na kraj njegove vladavine.

54 Usp. bilj. 22.

55 Izvanredan prikaz razvoja ženskih stilova češljanja od Augustova do Neronova doba donosi K. Polaschek 1972, str. 145 i d., sl. 5-12. Za kratak prikaz razvoja usp. i D. Maršić, 2004, str. 141-142.

masivnosti i dužini.⁵⁶ Transformaciju izgleda i broja uvo-
jaka pratila je i sve bogatija obrada valovnica nad sljepo-
očnicama, koje vremenom dobivaju jedan, a zatim sve
više nizova bogatih lokni (osobito u kasnije klaudivjevsko
doba). Osoba koja je najviše afirmirala razvijeni tip frizure
s loknama zasigurno je Agripina Mlađa (minor), supruga
cara Klaudija i Neronova majka, čiji modni izraz imitira-
ju brojne žene prikazane na salonitanskim nadgrobnim
spomenicima (stelama).⁵⁷ Dovoljno je spomenuti portret
žene Tita Fuficija na veličanstvenoj steli s dva figuralna
polja,⁵⁸ prikaz Julije Maksime na crtežu spomenika njezi-
na supruga, M. Antonija Celera, konjanika Sedme legije
Claudia pia fidelis,⁵⁹ ili npr. portret Atije Sekunde sa stele
Trogir-Split, možda i najljepšega salonitanskog primjerka
portretne stele.⁶⁰ Time se popis ne iscrpljuje. Prva dva pri-
mjera kronološki čvrsto pripadaju Klaudijevu razdoblju,
dok je zadnji vjerojatno nešto mlađi, iz Neronova vre-
mena. Osim portretnih statua, važan instrument širenja
modnih trendova bio je i novac. W. Trillmich izvanredno
je pokazao kako je tim medijem promicana popularnost
ne samo živućih članica carske kuće, nego i kult ranije
preminulih Agripine Starije i Antonije Mlađe, koje su na
novcu i u statuarnoj plastici prikazivane u skladu s aktu-
alnom modom.⁶¹

Koliko je meni poznato, donekle usporedive modne
karakteristike iskazuju se još samo na jednoj skupini rano-
flavijevskih ženskih portreta, zapravo jednom portretnom
tipu potvrđenom u manje od desetak replika čija je pripad-
nost upitna. Za jednu od najboljih replika obično se uzima
glava iz Ny Carlsberg Glyptotek u Kopenhagenu (NCG, inv.
br. 3186) datirana u Domicijanovo doba, atribuirana Do-
micili Starijoj (*Flavia Domitilla maior*), Vespazijanovoj su-
pruzi,⁶² ili Domicili Mlađoj (*Flavia Domitilla minor*), carevoj
kćeri i sestri kasnijih careva Tita i Domicijana.⁶³ Zanimljivom je čini mjesto nalaza (otkrivena je u blizini rimskoga
Koloseja), metalne instalacije koje pokazuju da je na glavi

stajao dijadem i rupice na ušima za naušnice, no za ovu je
raspravu najinteresantnija frizura koja oblikovanjem od-
skače od uobičajenih flavijevskih *toupet* frizura.⁶⁴ Njezin
središnji dio oblikovan je s tipičnim ravnim razdjeljkom. Iz
njega se izdvajaju vlasi koje su zavrtnute u masivne lokne
oblika pužnica. U gornjem su redu tri lokne koje se spušta-
ju do vrhova uški, a u donjemu četiri, od kojih se zadnja
spušta ispred ušiju. Uši su tako potpuno slobodne, ali vid-
ljive samo s boka. Iznad lokni je grubo obrađeni dio glave
kojeg je izvorno odvajao dijadem od kojega su preostala
tri metalna klina – držača. S tjemena i iza svakog uha kosa
je bila skupljena u uvojke od kojih je formirana široka i ni-
sko spuštana pletenica (oblik joj posvjedočuju prikazi na
novcu), vjerojatno dovršena u štuku i aplicirana pomoću
metalnoga potpornja (od kojeg je preostao utor).⁶⁵ Lice je
bezizražajno, idealizirane ovalne strukture i jasno je vidljivo
da je riječ o deificiranoj osobi ili eventualno božanstvu.
Neovisno o tome kojoj Flavijevki pripada glava iz NCG, na
njoj se i drugim replikama tipa manifestiraju neki modni
elementi prisutni na Paminjoj glavi. Usporedivi su forma
razdjeljka, prisutnost i način oblikovanja lokni te fini oval
lica s mesnatim obrazima i senzibilnim usnama. Međutim,
na glavi iz NCG samo su dva reda lokni, lokne su znatno
veće, a uvojci ili pletenice pri *en face* pogledu na glavu nisu
uopće vidljivi te formiraju široku i dugačku pletenicu, a ne
čvor ili manju pletenicu kao u ranijem razdoblju.

Na temelju svega iznijetog mora se zaključiti kako Pama
ne njeguje modu žena flavijevske carske kuće, već modu ra-
nije klaudivjevske epohe. Njezina frizura sadrži sva tri tipična
elementa ženske mode kasnijega klaudivjevskog razdoblja:
razdjeljak na sredini čela, lokne duž prednjega dijela glave
s manjima uz lice i duge spiralne uvojke koji padaju prema
ramenima. Uzor Paminu modnom izrazu zacijelo su frizure
Agripine Mlađe (možda ponajprije 2. ili tip Milano)⁶⁶ i na nji-
ma nastale kreacije za druge princeze Klaudijeva i Neronova
dvora s čijim se (pre)poznavanjem stoji dosta loše.

56 O oblikovanju i broju uvojava kao odrazu vremena i korisnom kronološkom reperu v. D. Maršić 2004, str. 142 gdje se donosi i druga referentna literatura.

57 Usp. K. Fittschen – P. Zanker 1983, str. 6 i d. (gdje se donosi lista replika svih četiriju tipova portreta), br. 5, tab. 6 (posthumna glava), Prilog 3-6. Pregledno o istoj tipologiji: D. Boschung 1993, str. 73-74, skica 61-64.

58 N. Cambi 2000, str. 45, br. 50, tab. 62.

59 D. Tončinić 2011, str. 25 i d., br. i sl. 3 gdje se donosi i starija lit. Interpretacija portreta: D. Maršić 2004, str. 143.

60 D. Maršić, 2004, str. 111 i d., br. 1, sl. 1 i 7.

61 W. Trillmich 1978, str. 10 i d., 25 i d., tab. 1-5.

62 Atribuciju Domicili Starijoj predložio je još F. Poulsen 1951, kat. 9. U posljednje vrijeme tu teoriju znatno je osnažila S. Wood 2010, str. 54 i d.

63 Za atribuciju Domicili Mlađoj zalažu se G. Daltrop – U. Hausmann – M. Wegner 1966, str. 62, 120 (kat.), tab. 51 c-d, tab. 52; F. Johansen 1995, str. 40, br. 9. Tako atribuirana glava je pod br. 37058 uvedena i u predmetnu bazu Arachne gdje se donosi potpuna bibliografija.

64 Usp. G. Daltrop – U. Hausmann – M. Wegner 1966, str. 49 i d., tab. 42 i d. Za primjere u Dalmaciji v. N. Cambi 2000, str. 47 i d., osob. 49 i d., tab. 78-79, 82-83.

65 Dobru fotodokumentaciju toga dijela glave donose G. Daltrop – U. Hausmann – M. Wegner, 1966, str. 120, tab. 51d.

66 Usp. npr. glavu Agripine Mlađe koju izlaže Galleria delle statue u Vatikanu: K. Fittschen – P. Zanker 1983, Prilog 3, 3a-b. Usp. i D. Boschung 1993, str. 73-74, skica 62. Od ranijega tipa Milano tip razlikuje se po prisutnosti lokni u nekoliko redova, a od kasnijih nizom malih lokni uokolo čela. Slično koncipirane frizure u crtačoj dokumentaciji donosi K. Polaschek 1972, str. 178 i d., sl. 11, 3 (kasnije Klaudijeva doba), sl. 12, 2 (Neronovo doba).

Virdomarov je portret fizionomijski okarakteriziran snažnije izbačenim čeonim kostima, razmjerno širokom lubanjom i naglašeno visokim čelom te pomanjkanjem kose u uglovima čela. Modne i stilske karakteristike najbolje se naziru iznad ušiju i na sljepoočnicama, najbolje očuvanim dijelovima glave. Kosa je iznad ušiju oblikovana u nekoliko paralelnih nakupina nalik valovnicama. One očito predstavljaju duže slijepljene pramenove bačene prema licu. Vrhovi su im nešto plastičnije modelirani i spušteni prema dolje te nalikuju na manje lokne. Izgled »valovnica« zapravo je rezultat uporabe svrdla kojim su oblikovani plitki kanali polukružnog presjeka od lica prema tjemenu. Kosa na sredini tjemena je nešto plića, ali u osnovi slične izrade i nema sumnje da su pramenovi na tome dijelu vrhovima također bili spušteni prema čelu. Jesu li stajali u ravnini ili su bili blago lepezasto oblikovani sa središnjim rastvaranjem, teško je procijeniti. Uza sve navedeno, čelo i dalje djeluje izrazito visoko i evidentno je da se opisanim češljanjem zapravo nastoji prikriti gubitak kose.

Već na prvi pogled jasno je da Virdomarov portret i modne značajke nemaju nikakve veze s Neronovom portretistikom jer su Neronove frizure masivne, bogate vlasištem i teatralne artifičijelnosti (posebice zadnja dva tipa koja su kronološki najzanimljivija i javljaju se u inačici s bradom i bez nje – Thermenmuseum i München-Worcester).⁶⁷ Imajući u vidu podatke koje smo dobili analizom natpisa i karakter Pamine frizure ostaje zaključiti da je njegova frizura individualno motivirana ili je, što je vjerojatnije, kao predložak poslužio izgled nekog od Neronovih nasljednika, ponajprije pobjednika u građanskom ratu i utemeljitelja flavijevske dinastije – cara Vespazijana. Tome je u prilog mogla ići jednostavnost Vespazijanove »mode« i vojničko podrijetlo s čime se Virdomar mogao lako poistovjetiti. Tome u prilog govori i dužina Virdomarove vojne karijere. Iako takvo »čitanje« automatski isključuje ostale pripadnike »godine četiriju careva« (Galbu, Otona, Vitelija), u prilog mu idu njihove specifične fizionomijske ili modne karakteristike,⁶⁸ i svakako kratko vrijeme vladavine. Vespazijanovi su portreti modnim značajkama i nekim fizičkim obilježjima jako usporedivi Virdomarovu,

o čemu nema potrebe u tančine raspravljati, a nerijetko ih krasi i slična uporaba svrdla u obradi pramenova.⁶⁹ Taj se detalj – izvedba plitkih kanala ne bušenjem nego dugačkim potezima rubom svrdla – ne javlja prije otprilike sredine 1. stoljeća i pojave frizure tipa *coma in gradus formata* i zapravo je jedina poveznica s modom Neronova doba. Postoje, međutim, i evidentne nepodudarnosti između Vespazijanovih portreta i Virdomarova. Tiču se ponajprije pomanjkanja bora na licu, čelu i u uglovima očiju vojnika. Ipak, o tim je detaljima s distance nezahvalno raspravljati. Moguće je u najmanju ruku da je na Virdomarovu čelu bilo prikazano nekoliko bora, ali su zbog oštećenja nestale. Ne smije se međutim zaboraviti jedan veoma važan detalj. Virdomarov portret nije izrađen za njegova života, već neko vrijeme nakon smrti (po oporučno iskazanoj volji), pa kao takav vjerojatno nije odraz stvarne fizionomije, nego je barem u jednom dijelu rekonstruirani portret. Ponešto idealizirani izraz tako zapravo odlično pristaje posthumnom portretu i odlično se naslanja na sličan izraz sestrina portreta, dodatno naglašujući krvnu povezanost pokojnika.

6. Zaključak

Stela Virdomara i Pame i na njoj prikazani portreti evociraju dva trenutka u životu pokojnika: Virdomarovu smrt u službi misicija prije koje je napisao oporuku i podizanje stele od strane sestre Pame koja ga je nadživjela. Ta dva događaja očito dijeli jako kratko vrijeme. Dva su ikonografska detalja na portretima od prvorazredne važnosti za kronološko razmatranje: *paenula* na Virdomarovu liku i Pamin stil češljanja. Samo na temelju epigrafskih podataka bilo bi teško sa sigurnošću ustvrditi odnosi li se izraz *missicius alae* na prošlo vrijeme, u smislu da je Virdomar nekoć bio na tom položaju, ili na netom svršeno vrijeme. Odatle i činjenica da se stela u bazi Arachne datira u drugu polovinu 1. stoljeća, u Epigraphische Datenbank Heidelberg od 41. do 150. godine, da se u Epigraphik Datenbank Claus – Slaby uopće ne datira, a i G. Alföldy je datira prilično uopćeno, u 1. stoljeće po Kristu.⁷⁰ Prisutnost ogrtača tipa penule, po mome sudu, jasno pokazuje da je Virdmar preminuo obavljajući službu misicija! Da je umro više godina nakon

67 Pregledno: D. Boschung 1993, str. 76-77, skica 66-69. Usp. i D. Maršić 2010, str. 72 i d., sl. 6-7.

68 O izgledu Galbe: Svetonije, Dvanaest rimskih careva, Galba, 21. Pripisuje mu se koščata i mršava glava iz Zemaljskoga muzeja u Stuttgartu, međutim na njoj je kosa plastičnije modelirana (Arachne spomenik br. 30851), a novac ga prikazuje kao staroga, čelavog muškarca debele šije. O izgledu Otona: Svetonije, Oton, 12. Iako Oton izgledom postaje mogući uzor, diskvalificira ga nošenje vlasulje (zbog čelavosti) čija se forma povodi za posljednjim tipom Neronovih portreta. Izgled Vitelija: Svetonije, Vitelije, 17. Vladavinom od siječnja do prosinca 69. te kratkom vojničkom frizurom, mesnatim licem i prćastim usnama Vitelije je na prvi pogled izgledni uzor, ali ga kao takvoga isključuje dvostruka brada i debela šija, vidljivi na pripisanoj mu glavi iz NCG: F. Johansen 1995, str. 24, br. 1.

69 Usp. npr. karakter obrade pramenova na fragmentu glave iz zadarskoga Arheološkog muzeja koju sam atribuirao Vespazijanu: D. Maršić 2013, str. 481 i d., sl. 5. Iako se ti detalji s fotografije teško mogu zamijetiti, na tjemenu su definitivno vidljivi tragovi rada svrdlom.

70 Usp. G. Alföldy 1987, str. 279, br. 7.

potpunog otpusta iz vojske vjerojatno bi kao i mnogi drugi vojnici na svom epitafu također naveo tu časnu funkciju, ali bi ikonografija bila drukčija. Osobno mi nije poznat ni jedan nadgrobnni spomenik iz rimske Dalmacije koji prikazuje vojnika u penuli, a da dotični u trenutku smrti nije bio u aktivnoj službi. Kao primjer spominjem stelu iz Andetrija, koju je Sergiju Eniju Fusku, preminulom vojniku Osme kohorte *voluntariorum civium Romanorum* i sebi podigla njegova supruga (koja ga je također nadživjela) Fulvia Vitalis. Fusk je prikazan u penuli, i to vjerojatno onoj od kože, a nosi i pojas s pterigama i bodežom.⁷¹ Stela je zanimljiva i zbog toga što, kao i u našem slučaju, pokojnik prati suvremena modna kretanja (imitira jedan od prva dva portretna tipa Trajana), a Vitalis je prikazana s kompliciranom flavijevskom frizurom.⁷² Riječ je dakle o identičnoj pojavi kojoj su i uzroci zacijelo identični. Mišljenja sam da su u ova dva slučaja modna razilaženja rezultat činjenice što su muškarci bili djelatni vojnici, tj. »politički« aktivniji i za razliku od žena više izloženi javnosti, pa im je bilo važno i za života i poslije smrti brižljivo birati oblike samoprezentacije. Žene su s druge strane bile više vezane uz kuću (obitelj) i time osuđene na konzervativniji stav.

Najniži mogući datum Virđomarove smrti je 68. godina (pod uvjetom da je redovnu službu završio 67. godine i umro u prvoj godini rezervnoga statusa), a najkasnija moguća gornja granica je 70. godina ili nešto poslije. Karakter Pamine frizure savršeno ide u prilog takve datacije. Nema sumnje da se Pama dala prikazati u skladu s

vlastitim željama i s modnim izrazom koji je preferirala, makar se on nalazio na svome zalasku, vjerojatno svjesna činjenice da stela ostaje trajno svjedočanstvo. To, čini mi se, govori da novi flavijevski stil ženskih frizura još nije bio prevladao. Da je stela nastala primjerice 73. ili 74. godine (pod uvjetom da je ala uopće bila u Dalmaciji) Pama bi se vjerojatno dala prikazati s jednom od raskošnih flavijevskih frizura. Osobno držim da su sve najzanimljivije epigrafske i ikonografske pojedinosti – da je Virđomar bio misicij, da je imenovan kao peregrin i da mu sestra nosi tipično kasnoklaudijevsku frizuru – uvjetovane istim razlogom, smrću Virđomara i nastankom stele u prvih par godina Vespazijanove vladavine, najvjerojatnije krajem 69. ili tijekom 70. godine, naravno nikako kasnije od 74. godine kad se matična postrojba već nalazi u Germaniji.

Postavlja se pitanje koje bi bilo kronološko određenje spomenika ako uvriježena teza o povratku ale *Claudia nova* iz Italije nije točna (te posljedično tome pojavu vojnika T. Flavija Sabina u Retiniju treba drukčije objasniti), odnosno ako Virđomar nije niti krenuo na put sa svojom postrojbom? Ta bi solucija zapravo još više osnažila predloženu dataciju. U tom slučaju Virđomarovu bi posljednju dužnost bilo moguće objasniti na samo jedan način – ostankom u produljenoj službi zbog posebno teških okolnosti, tj. odlaska ale i drugih vojnih formacija u Italiju, što je Dalmaciju ostavljalo s tek malim brojem vojnika. Možda je upravo to bio razlog što je ostao služiti kao misicij, a možda i bio pridodan namjesnikovu uredu u Saloni.

Podrijetlo ilustracija

- Slika 1 http://www.verona.net/it/musei/museo_lapidario_maffeiano.html
- Slika 2 [http://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view\[section\]=uebersicht&view\[layout\]=buchseite_item&view\[page\]=151&view\[category\]=overview&search\[data\]=ALL&search\[mode\]=detail&search\[match\]=similar&view\[active_tab\]=overview&search\[constraints\]\[buchseite\]\[buch.origFile\]=BOOK-ZID770180.xml](http://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view[section]=uebersicht&view[layout]=buchseite_item&view[page]=151&view[category]=overview&search[data]=ALL&search[mode]=detail&search[match]=similar&view[active_tab]=overview&search[constraints][buchseite][buch.origFile]=BOOK-ZID770180.xml)
- Slika 3 [http://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view\[section\]=uebersicht&view\[layout\]=objekt_item&view\[caller\]\[project\]=&view\[page\]=89&view\[category\]=overview&search\[data\]=ALL&search\[mode\]=meta&search\[match\]=similar&view\[active_tab\]=overview&search\[constraints\]=Museo%20Maffeiano](http://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view[section]=uebersicht&view[layout]=objekt_item&view[caller][project]=&view[page]=89&view[category]=overview&search[data]=ALL&search[mode]=meta&search[match]=similar&view[active_tab]=overview&search[constraints]=Museo%20Maffeiano)
- Slika 4 <https://www.flickr.com/photos/23758247@N02/6882060625> (obrada D. Maršić)

71 S. Rinaldi Tufi 1971, str. 99, br. 13, 148 (o penuli), 154 (o portretima), tab. 5, 13.

72 Usp. N. Cambi 2000, str. 50, br. 63, tab. 82.

Kratice

- CIL 3 = Corpus inscriptionum Latinarum, vol. 3, Berlin 1873 (ed. Th. Mommsen); Suppl., Berlin 1902 (ed. O. Hirschfeld)
- DAGR = Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines, Paris (ed. C. Daremberg – E. Saglio)
- ILJug = A. et J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et edita esunt (Situla 5, Ljubljana 1963)
- RE = Pauly's Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
- TLL = Thesaurus linguae Latinae

Literatura

- G. Alföldy 1987 Géza Alföldy, *Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien*, Römische Heeresgeschichte, Mavors 3, Amsterdam 1987, 239-297.
- L. Bonfante Warren 1973 Larissa Bonfante Warren, *Roman Costumes. A Glossary and Some Etruscan Derivations*, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt I. 4, Berlin – New York 1973, 584-614.
- D. Boschung 1993 Dietrich Boschung, *Die Bildnistypen der iulisch-claudischen Kaiserfamilie: einkritischer Forschungsbericht*, Journal of Roman Archaeology 6, 1993, 39-79.
- N. Cambi 1991a Nenad Cambi, *Two soldiers' stelae from Salona*, Römisches Österreich 17-18/1989-1990, Wien 1991, 61-72.
- N. Cambi 1991b Nenad Cambi, *Jedan antički portret iz Arheološkog muzeja u Zadru i recepcija stila rimskog republikanskog portreta na istočnoj obali Jadrana*, Diadora 13, Zadar 1991, 103-145.
- N. Cambi 1993 Nenad Cambi, *Rimski nadgrobni spomenici iz Aserije*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 31(18)/1991-1992, Zadar 1993, 25-51.
- N. Cambi 1994 Nenad Cambi, *Stele iz kasnoantičke grobnice u Dugopolju*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 86/1993, Split 1994, 147-181.
- N. Cambi 2000 Nenad Cambi, *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj*, Split 2000.
- G. Daltrop – U. Hausmann – M. Wegner 1966 Günter Daltrop – Ulrich Hausmann – Max Wegner, *Die Flavii. Vespasian, Titus, Domitian, Nerva, Julia Titi, Domitilla, Domitia*, Das römische Herrscherbild II/1, Berlin 1966.
- A. Domaszewski 1908 A. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Bonn 1908.
- K. Fittschen – P. Zanker 1983 K. Fittschen – P. Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom. Band III. Kaiserinnen- und Prinzessinnenbildnisse*, Mainz am Rhein 1983.

- I. Glavaš 2014 Ivo Glavaš, *Prilozi za antičku topografiju Petrovog polja. Logor rimskih pomoćnih vojnih postrojbi u Kadinoj glavici, municipij Magnum i beneficijarska postaja u Balinoj glavici*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 35, Zagreb 2014, 63-74.
- V. Hoffiller – B. Saria 1938 V. Hoffiller – B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien, I. Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb 1938.
- P. A. Holder 1980 Paul A. Holder, *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*, BAR International series 70, Oxford 1980.
- F. Johansen 1995 Flemming Johansen, *Roman portraits, II. Catalogue Ny Carlsberg Glyptotek*, Copenhagen 1995.
- F. Kolb 1973 Frank Kolb, *Römische Mäntel – paenula, lacerna, μανδύη*, Mitteilungen des Deutschen archäologischen instituts. Römische Abteilung 80/1, Mainz am Rhein 1973, 69-162
- I. Lučić 1673 Ivan Lučić, *Inscriptiones Dalmaticae*, Venezia 1673.
- D. Maršić 2002 Dražen Maršić, *Portretne stele na obalnom području rimske provincije Dalmacije*, Zadar 2002 (doktorska disertacija u rukopisu).
- D. Maršić 2004 Dražen Maršić, *Rimske portretne stele iz Muzeja grada Trogira*, Opuscula archaeologica 28, Zagreb 2004, 111-146.
- D. Maršić 2010 Dražen Maršić, *Izgubljeni salonitanski spomenici (II). Portretne stele vojnika VII. legije C.p.f. Gaja Lukrecija i Lucija Cezija Basa*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 103, Split 2010, 63-80.
- D. Maršić 2013 Dražen Maršić, *Fragment Vespazijanove glave iz Arheološkog muzeja Zadar*, Diadora 26-27 (Batovičev zbornik), Zadar 2013, 477-508.
- I. Matijević 2015 Ivan Matijević, *Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata*, Zadar 2015, (doktorska disertacija u rukopisu).
- H. Pflug 1989 Hermann Pflug, *Römische Porträtstelen in Oberitalien. Untersuchungen zur Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Mainz am Rhein 1989.
- K. Polaschek 1972 Karin Polaschek, *Studien zu einem Frauenkopf im Landesmuseum Trier und zur weiblichen Haartracht der iulisch-claudischen Zeit*, Trierer Zeitschrift, 35, Trier 1972, 141-211.
- F. Poulsen 1951 Frederik Poulsen, *Catalogue of Ancient Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptotek*, Copenhagen 1951.
- D. Rendić-Miočević 1960 Duje Rendić-Miočević, *Nekoliko monumentalnih nadgrobnih stela s portretima iz sjeverne Dalmacije (prilog tipologiji ilirsko-rimskog sepulkralnog spomenika na području Liburnije)*, Diadora 1/1959, Zadar 1960, 107-131.
- S. Rinadli Tufi 1971 Sergio Rinaldi Tufi, *Stele funerarie con ritratti di età Romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale*, Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Anno CCCLXVI-II, Memorie Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, ser. VIII, vol.XVI, Roma 1971, 87-166.

- D. B. Saddington 1982   Dennis Bain Saddington, *The Development of the Roman Auxiliary forces from Caesar to Vespasian (49 B.C. – 79 A.D.)*, Harare 1982.
- P. Simm-Williams 2008   Patrick Simm-Williams, *Comparing the Distribution of Celtic Personal Names with that of Celtic Place-Names*, Celtic and Other Languages in Ancient Europe, Salamanca 2008, 29-52.
- J. E. H. Spaul 1994   John E. H. Spaul, *Ala 2. The auxiliary cavalry units of the pre-Diocletianic imperial Roman army*, Andover 1994.
- E. Todisco 1999   Elisabetta Todisco, *I veterani in Italia in età imperiale*, Bari 1999.
- D. Tončinić 2011   Domagoj Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split 2011.
- W. Trillmich 1978   Walter Trillmich, *Familienpropaganda der Kaiser Caligula und Claudius, Agrippina Maior und Antonia Augusta aus Münzen*, Berlin 1978.
- S. Wood 2010   Susan Wood, *Who was Diva Domitilla? Some Thoughts on the Public Image of the Flavian Women*, American Journal of Archaeology 114/1, 2010, 45-57.

Summary

Dražen Maršić

The Portrait Stele of Virdomarus and Pama from Salona

Key words: architectural stele, ala *Claudia nova*, *missicius*, portraits

In the lapidarium of the Museo Maffeianno of Verona, since the 18th ct. has been kept the stele of Virdomarus, a *missicius* of the ala *Claudia nova* (present inventory number 28393), according to the testament, erected by his sister, Pama (CIL 3, 2065). Although many brief texts have been published on the stele, no photographs or any paper on its morphological and iconographical characteristics have been published in either Croatian or in foreign archaeological publications (Figure 1). The inscription of the stele and all the related information have been entered in the Epigraphische Datenbank Heidelberg (HD063264) and the Epigraphik Datenbank Clauss-Slaby (EDCS-27601608). The stele is also registered in the Arachne data base as the monument number 55820, with two accompanying photographs. This is the only base publishing its dimensions: 1.67 m high, 0.605 m wide and 0.168 m thick. It is stated to be made of limestone. In the Arachne base, there is also available digitalised version of the book published in Verona in 1749 by Francesco Scipione Maffei, the founder and owner of the Museum, where a drawing of the stele is published in the page CXXI (Figure 2).

In the upper part of the stele there is a triangular gable, and between the gable tip and the sides of the stele there are two triangular fields acting as pseudo-acroteria. In the gable is an eagle with spread wings, flanked at left by a snake and at right by a bird. In each acroterion there is a rosette and a stylised leaf. The presently destroyed places can be recognised thanks to the Maffei's drawing (Figure 2). Below the gable horizontal S-moulding (*cyma reversa*), obviously standing for its cornice, there are two straight bands, the upper one slightly protruding and a bit higher of the two. The architrave is laid on high and elegant spiral-shaped columns with Corinthian capitals. These flank the field containing half-figure portraits (Figure 3). The Virdomarus' figure is in front, with its left side covering a half of the Pama's figure. She is slightly aback and adequately reduced in perspective. Pama is embracing her brother with her right arm, and gently holding him below his chest with the left. Virdomarus is wearing a *paenula*, a long cloak – cape, with a hood at the back (*cuculus*). Pama's clothing consists of a long sleeved tunic (*tunica manicata*) and an overcoat, corresponding to the Roman *palla*. The presence of the *manicata* is perfectly adequate to the Pama's Celtic origin and peregrine status. The two persons' heads are bent down unusually low, with an obviously sad yet proud expression (Figure 4). They are well preserved, although damaged at several places.

Below the portrait field is the inscription field, just a little smaller in height, with a decorative border made of a *cyma reversa* moulding and an outer border made of wide, straight bands. Most part of the epitaph is damaged, especially in the central part of the field, its contents, however, are undoubted and known for quite some time now (CIL 3, 2065). It is cut in a neat, monumental, at places even square majuscule. As a particularity, it should be mentioned the letter S of the deceased name for which there was not enough room within the field, wherefore it is cut in the outer part of the border, although the Maffei's drawing suggests something else.

Although the Maffei's drawing presents the bottom side of the stele as flat, without even the wedge for its mounting on the base (Figure 2), not even the CIL commenting this

detail, below the inscription field clearly are visible remains of yet another field. There have been no information on this so far. These are tops of two moulded coffers. The coffers are bordered with a moulding of the same type as that of the inscription field (*cyma reversa*). Their upper corners are smoothed and well preserved, whereas the central part is broken and worn out, making it obvious that the central part contained some image. Its character can only be guessed. Several details support the assumption that only two, somewhat higher, coffers were made.

By its shape and arrangement, the stele of Virdomarus and Pama is a typical example of an architecturally designed stele, a stele type very popular among the military population of the 1st century AD, especially among soldiers of the units stationed in Salona or the nearby Tilverium, less numerous elsewhere (e.g. Burnum, Bigeste).

Virdomarus is named by the formula typical for persons of the peregrine status, i.e., by his given name and patronymic (father's name). This, however, is no proof that he was actually a peregrine. Explanation of his legal status at the moment of the death is directly linked to the term *missicius* and its meaning. The ethnic origin of the two deceased is undoubted and solved by the Virdomarus' domicile (*domo Biturix*), testifying they were of the Celtic ethnicity and Galia Aquitania origin.

Virdomarus served in Dalmatia as a horseman of the ala *Claudia nova*, a unit whose presence in this province can be followed from the year 42 till probably the year 70, when it is deemed to have been moved to Germania Superior. The Virdomarus' epitaph reads he was a *missicius* of the ala *Claudia nova*. This paper accepts the opinion of A. Domaszewski that *missicii* were veterans who remained in extended military service (*sub vexillio*). This would mean that the deceased had served all his twenty-five years of military service as required of auxiliary unit soldiers, to have remained in an active veteran service (and not discharged!) after that. The Virdomarus' peregrine name, therefore, should not be taken as a proof that he did not become a veteran and did not acquire the civil status. The monument being found in Salona implies the possibility that the deceased served in Salona or its immediate surroundings (thesis by G. Alföldy). The reasons as why the inscription does not state his new Latin name and, thus, his newly acquired social status, remains unclear. This could be so because he just completed his military service and, thus, just became a *missicius*, but other reasons are possible as well.

The information of the presence of the ala *Claudia nova* in Dalmatia and the appearance of the term *missicius* enable a relatively precise dating of the stele. The earliest possible date of the deceased having completed his military service is the year 67, whereas the latest possible date of creating the stele is the year 70, or 74 when this unit is positively confirmed in Germania. This dating is confirmed by stylistic and fashion character of the portraits of the deceased.

Both portraits show similar physiognomic characteristics, but by their fashion and style particularities they clearly indicate different models. Pama follows the fashion of the later Claudian époque. Her hairstyle has three recognisable elements of the female fashion of the time: parting above the middle of the forehead, rolls over the front part of the head with smaller ones also by the face, and long spiral curls falling toward the shoulders. The Pama's fashion models are certainly the hairstyles of Agrippina the Younger (most probably the 2nd or the Milan type) and creations derived from that for other princesses in the courts of Claudius and Nero. The Virdomarus' portrait is characterised by high forehead, loss of hair and a simple military hairstyle. The fashion elements obviously indicate post-Nero's atmosphere, certainly inspired by the appearance of Vespasian, with whom Virdomarus could have easily identified himself. This is also supported by the duration of the Virdomarus' military

career. There are evident differences between the portraits of Vespasian and Viridomarus. These are lack of wrinkles on the soldier's face, forehead and eye corners. However, it must not be forgotten that the Viridomarus' portrait was not made during his lifetime, but some time after his death, wherefore it probably does not show his true physiognomy, but is at least partly a reconstructed portrait. This partly idealised expression excellently fits a post-humous portrait and excellently relates to the expression of his sister's portrait, additionally emphasizing the blood relation of the deceased.

Based on the epigraphic information only, it would be hard to establish with certainty whether the expression *missicius alae* relates to a more distant past time, meaning that Viridomarus held this position some time in the past, or to the immediate past. Presence of the paenula type cloak, according to the author, clearly shows that Viridomarus died while in the service! Namely, there is not a single monument from the Roman Dalmatia showing a soldier in paenula and not being in the active service at the moment of his death!

The earliest possible date of the Viridomarus' death is the year 68 (provided he ended his regular service in the year 67 and died in the first year of his military reserve status), and the latest possible time is the year 70 or a little later. This dating is excellently supported by the Pama's hairstyle character. It is highly probable that all of the most interesting epigraphic and iconographic details: that Viridomarus is a *missicius*, that he is named as a peregrine, and that his sister wears a typical late-Claudian hairstyle, are for the same reason: the death of Viridomarus and creation of the stele having occurred in the first few years of the Vespasian's rule, most probably in the late 69 or during the year 70. It is possible that the Viridomarus' extended service was caused by particularly difficult circumstances, that is, leaving of his ala and of other Dalmatian military units for Italy in the year 69, that left Dalmatia with just a small number of soldiers. This could be the reason why he, as an experienced soldier, remained here as a *missicius*, possibly even assigned to the office of the governor in Salona.